

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची वर्षपूर्ती आणि भविष्यकालीन वास्तव

डॉ. एकनाथ ग्यानोबा सावळे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

पिंपळनेर (ग) बीड (महाराष्ट्र)

मो.नं. ९३२२४९३२५०.

savaleeknath233@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारत सरकारने २१ व्या शतकात शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून कायद्याद्वारे ज्ञानावर आधारित समाज निर्माण करण्याची दृढ वचनबद्धता व्यक्त केली आहे. जगातील कोणत्याही राष्ट्राची खरी आणि चिरकाल टिकाणारी प्रगती ही त्या राष्ट्राच्या शैक्षणिक बाबीवर अवलंबून असते. अमेरिकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलीन डी. रूझवेल्ट यांनी सांगितल्याप्रमाणे कोणताही देश आपल्या मानवी संसाधनाचा अपव्यय होऊ देऊ शकत नाही. त्याप्रमाणे भारत सरकारने भविष्यकाळात कुशल मानवी संसाधने निर्माण करण्यासाठी तब्बल ३४ वर्षांनंतर, पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणात आमूलाग्र बदल करून, काळाची आणि भविष्यकालीन बाजारपेठेची गरज लक्षात घेवून, स्केल, स्किल आणि स्पीड या त्रिसूत्रीवर आधारित, देशात शिक्षणाबाबतचा मागील पाच वर्षांपासून सुरू असलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण— २०१९ बाबत डॉ.के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली समीतीने जाहीर केलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा अहवाल स्विकारून भारतातील शिक्षणाच्या भविष्यकालीन योजना जाहीर केल्या.

आज जागतिकीकरण आणि कोवीड – १९ सारख्या जागतिक महामारीमुळे भविष्यात जगातील सर्वत्र राष्ट्रांनी एकत्र येवून विविध मुद्यावर परस्पर सहकार्याने कार्य करण्याची गरज आहे. त्या नुसार दक्षिण—आशियाई राष्ट्रांना आपल्या लोकसंख्या शास्त्रीय आणि आर्थिक क्षमतेमुळे स्वतःचा फायदा करून घेण्याची जणू एक संधीच चालून आली आहे. ६५% युवकाची लोकसंख्या असलेल्या म्हणजेच निम्म्याहुन अधिक लोकसंख्या कामकाजाच्या वयाची असलेल्या आणि २०२० पर्यंत जगातील एक चतुर्थांश श्रमशक्ती ही एकट्या भारतीयाची असेल. त्यानुसार शैक्षणिक धोरण आखण्याची भारताला आवश्यकताच नव्हे तर काळाची गरजच होती. शिक्षणाला गुणवत्ता पूर्व आणि जीवोपयोगी बनविणे हे शैक्षणिक धोरणाचा आत्मा असणे आवश्यक आहे. माहितीच्या युगात केवळ कुशल, सुशिक्षित व्यवसायिक कामगाराला मागणी असू शकते म्हणून कौशल्य आधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्याची गरज आहे. भारत सरकारने जुन्या व्यवस्थेच्या त्रुटी दूर करण्यासाठी, नवीन घडमोडी स्वीकारण्यासाठी, पुढची पिढी आत्मनिर्भर भारतासाठी, नवनिर्मितीसाठी, आणि सर्जनशीलता आणि नवकल्पनांना विशेषाधिकार देणारे ज्ञान—आधारित समाजाची बांधणी करण्याच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल म्हणजे 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' होय.

डॉ.के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समीतीने जाहीर केलेले भारताचे तिसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण असून, भारतीय शिक्षणप्रणालीत लक्षणीय सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सरकारने काय करण्याची आवश्यकता आहे हे सुचीत करते. समीतीने आपल्या अहवालासोबतच्या पत्रात, अहवालाची ५ मूल्यांशी बांधीलकी असल्याचा विश्वास माननीय अध्यक्षांनी व्यक्त केला आहे. ती पाच मूल्य म्हणजे— (१) उपलब्धता, (२) समता, (३) गुणवत्ता, (४) खरेदी योग्य दरात उपलब्धता आणि (५) उत्तरदायित्व हे होय. त्यांच्या मते भारतात गेल्या दोन दशकात शैक्षणिक संस्था मोठ्या प्रमाणात फोफावल्या मात्र शिक्षणाचा दर्जा अधिकाधिक प्रमाणात असमान होत गेला. त्यातही केंद्रीय अथवा आंतरराष्ट्रीय शाळांच्या तुलनेत राज्याच्या

शाळा कमी पडल्या. त्यामुळे त्यातील तफावत कमी करणे, आणि शालेय, महाविद्यालयीन आणि शिक्षकांच्या शिक्षणात तसेच एकंदर शिक्षणव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणणे अपेक्षित आहे. तसेच एकीकडे हा भेद दूर करण्यासाठी अंतर्गत बदल करित असताना दुसरीकडे उच्च आणि उच्चतम शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे, जास्तीत-जास्त परदेशी विद्यार्थी भारतीय शिक्षणसंस्थामध्ये आकृष्ट करणे, त्यासाठी पुन्हा वेगळ्या पायाभूत व इतर सुविधांची तरतुद करणे, आदि बाबी ध्यानात ठेवून किमान तीस वर्षे समर्पक राहिल अशी योजना बनविण्यास उपयोगी पडेल असा अहवाल सादर करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. त्या नुसार तो सादर करण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक राष्ट्रीय धोरणाच्या मसुदयाला केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या मंजूरीला नुकतीच वर्षपूर्ती झाली आहे. त्या अनुषंगाने पंतप्रधानाने देशातील विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, व शिक्षणप्रेमी यांच्याशी संवाद साधून वर्षपूर्तीचा आढावा घेतला. त्यानुसार 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची भविष्यकालीन वास्तवः या विषयी प्रस्तुत संशोधन लेखात उहापोह करण्यात आला आहे.

विषय निवडीचे कारण :-

भारत ही जगातील सर्वात मोठी कार्यकारी लोकसंख्या आणि नवनिर्मितीला अधिक वाव असणारी अर्थव्यवस्था असून, जगातील एकूण श्रमिकातील प्रत्येकी चौथा श्रमिक हा भारतीय असल्या कारणाने, जगाच्या बाजारपेठेतील श्रमिकांच्या मागणीची गरज लक्षात घेता ते पुरविण्याची क्षमता भारतात आहे. त्यामुळे भारताला जागतिक नवनिर्मित उत्पादनाचे हब बनविण्यासाठी भारतातील ६४% कार्यकारी लोकसंख्येला स्केल, स्किल आणि स्पीड या त्रिसूत्रीवर आधारित तयार करणे आवश्यक आहे. त्या नुसार भारतात 'स्किलइंडीया', आत्मनिर्भर भारत' यासारख्या अनेक पूरक योजना आखण्यात आल्या आहेत. त्याला अनुसरून भारत सरकारने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर तीसऱ्यांदा काळाची गरज ओळखून, भविष्यकाली नगरजा लक्षात घेवून नवीन शैक्षणिक धोरण लागू केले आहे.

उद्दिष्टे :

१. भारतातील उच्च शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.
२. शिक्षणावर करण्यात येणाऱ्या खर्चाचा आढावा घेणे.
३. कौशल्यधारित शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीयक साधन सामग्रीचा आधार घेतला असून यामध्ये विविध मासिके, दैनिके, राष्ट्रीय शैक्षणिक अहवाल, विविध शासकीय अहवाल आणि संकेतस्थळे इत्यादीचा प्रामुख्याने उपयोग केलेला आहे.

गृहितके :

१. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला केंद्रीय मंत्रिमंडळाची मंजूरी मिळाली आहे.
२. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात, शिक्षणावर अधिकाधिक खर्च करण्याची शिफारस केली आहे.
३. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे कौशल्य आधारित असून कौशल्य शिक्षणाला अधिक वाव देणारे आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाची स्थिती :

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील अनेक मुद्दे मागील ३४ वर्षात पूर्ण न होऊ शकल्याने त्यांचे पुनरावलोकन करून ज्या बाबी अपूर्ण राहिल्या आहेत त्या पूर्ण करण्याची, त्यात सुधारण करण्याची

संधी या शैक्षणिक धोरणाच्या साहाय्याने समोर आली आहे. देशात मागील काही दशकात किमान शिक्षणाचा टक्का वाढत असला तरी गुणवत्तेच्या बाबतीत काही प्रमाणात प्रश्नचिन्ह आहेत. आज शैक्षणिक संस्थांच्या जागतिक क्रमवारीत भारतीय शिक्षणसंस्थांची संख्या अत्यंत नगण्य आहे. गुणवत्तेच्या आणि व्यवस्थापनाच्या बाबतची कामगिरी अत्यंत निकृष्ट प्रतीची आहे. नुकतेच केंद्रीय मंत्री धर्मेंद्र प्रधान यांनी संसदेत एका लेखी प्रश्नाला उत्तर देताना म्हटले की, सद्यस्थितीत भारतात २४ विद्यापीठ बोगस आहेत. त्यात महाराष्ट्रातील 'राजा अरबी विद्यापीठ—नागपूर' हे एक आहे. ज्या शहरात नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या वर्षपूर्तीनिमित्त या धोरणावर राष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले तेथीलच एक विद्यापीठ बनावट आहे. हे विचारणीय आहे. ऐवढेच नव्हे तर भारतात मागील काही वर्षांपासून शिक्षण आणि आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे. आरोग्याकडील दुर्लक्षाचा परिणाम कोविड— १९ च्या रूपाने दुसऱ्या लाटेत सर्वासमोर आला तर शिक्षणावरील दुर्लक्षाचे परिणाम येत्या काही दिवसात तिव्र रूपाने समोर येतील. आज भारतात माजी HRD मंत्र्याचीच शैक्षणिक योग्यता वादात आहे. तर महाराष्ट्रातील माजी शिक्षणमंत्र्यांनी ज्या विद्यापीठातून शिक्षण घेतले हे विद्यापीठच बनावट आहे. आज भारतातील उच्चशिक्षणावर सरकारचे व UGC चे कसल्याच प्रकारचे पूर्ण नियंत्रण नाही. UGC च्या आदेशानंतरही अनेक विद्यापीठ व शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्राध्यापक व इतर कर्मचाऱ्यांची भरती केली जात नाही. आज अनेक शैक्षणिक संस्थेत विद्यापीठात हजारो पदे खाली आहेत. त्याचा परिणाम देशातील शैक्षणिक गुणवत्तेवर होत आहे. त्यामुळे जगाच्या तुलनेत अमेरिका आणि चीनला अनुसरून भारताची उच्च शिक्षणप्रणाली तिसऱ्या क्रमांकाची असली तरी, सुमार गुणवत्तेमुळे भारतीय शैक्षणिक संस्थांची जागतिक क्रमवारीत पिछेहाट असलेली दिसून येते. सद्यस्थितीत भारतात MHRD च्या एका अहवालाप्रमाणे ७९० विद्यापीठे आणि त्यात ३ कोटी ४५ लाख, ८४ हजार ७८१ विद्यार्थी शिक्षण घेतात आणि नोंदणीचे एकूण प्रमाण २६.३% आहे हेच प्रमाण १९९२ साली ८% होते.

शिक्षणावरील खर्चाची स्थिती :

विचारवंत व अर्थतज्ज्ञांच्या मते शिक्षणावरील खर्च हा उत्पादक स्वरूपाचा असून, त्यात आता केलेला खर्च भविष्यात कितीतरी अधिक पट फायदा मिळवून देणारा असतो. म्हणून आज जगातील अनेक विकसित राष्ट्र, आपल्या देशात शिक्षणावर अधिक खर्च करून मानवी भांडवलाची निर्मिती करीत आहे. त्यामुळे त्यांचा विकासाचा दर अनेक संकटांच्या काळातही अटल, अविरत चालू आहे. भारतात मात्र याच्या अगदी विरुद्धची स्थिती दिसून येते. सन १९६४—६५ च्या कोठारी आयोगापासून ते आताच्या डॉ. के. कस्तुरीरंगन आयोगाने एकूण GDP च्या ६% रक्कम शिक्षणावर खर्च करण्याची शिफारस केली आहे. पण आतापर्यंत भारतात शिक्षणावर GDP च्या ६% खर्च कधीच करण्यात आला नाही. भारतात १९६८ मध्ये १.८२%, १९८५—८६ मध्ये ३.७१% निधी खर्च करण्यात आला. भारताचा शिक्षणावरील खर्चाची तुलना जगातील इतर राष्ट्रांशी केली असता भारतीय शिक्षणाची स्थिती लक्षात येते. ते पुढीलप्रमाणे

शिक्षणावर अधिक खर्च करणारे देश— (GDP च्या प्रमाणात)

- १) क्यूबा — १२.८%
- २) बोसवाना — ९.६%
- ३) स्वीडन — ७.७%
- ४) फिनलँड — ६.९%
- ५) ब्राझील — ९.२%
- ६) बुर्कीन फासो — ६.०%

जगातील इतर देशाशी तुलना केली असता भारताची स्थिती अतिशय दयनीय असल्याचे दिसून येते. याठिकाणी हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, GDP च्या ६% खर्च करणे म्हणजे पगारात वाढ करणे हा नसून, शैक्षणिक संस्थेत अधिक चांगल्या, दर्जेदार व पायाभूत सुविधाची निर्मिती करणे, शिक्षक व प्राध्यापकांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत, कौशल्यात वाढ घडवून आणण्यावर खर्च करणे अपेक्षित आहे. असे असले तरी भारतातील स्थिती उलटी आहे. आज ७ व्या वेतन आयोगानुसार महाविद्यालयीन प्राध्यापकाला सरासरी ८५ हजार ते २ लाख ४० हजार रूपया पर्यंतचा पगार मिळतो. दिवसाला सरासरी २५०० ते ६४०० रूपये पगार मिळतो. पगाराचा आणि त्यांच्या ज्ञानाचा, आणि कामाचा विचार करता, त्याचे वास्तव वेगळेच समोर येते. आज महाविद्यालयीन प्राध्यापकांपैकी जवळ-जवळ ४२% प्राध्यापकांना इंग्रजी व कॉम्प्युटरचे ज्ञान नाही, तर ८०% प्राध्यापक आपला रजेचा अर्ज व इनकम टॅक्सचा फॉर्म दुसऱ्याकडून भरून घेतात. बँकेतील काम व कॉम्प्युटरविषयी कार्य दुसऱ्याकडून करून घेतले जाते. यांचा अर्थ असा की, आजही महाविद्यालयीन उच्च शिक्षित व्यक्तीमध्ये बँकींग, कॉम्प्युटर व नव तंत्रज्ञानाविषयी साक्षरतेचा अभाव दिसून येतो. म्हणून केवळ शिक्षणावरील खर्चात व पगारात वाढ करून भारतीय शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणार नाही. तर त्याबाबतीत सखोल व प्रभावी कार्ये सर्वच स्तरावर करण्याची आवश्यकता आहे.

भारतातील कौशल्याधारित शिक्षणाची स्थिती :

भारत ज्या प्रमाणे युवकाचा देश आहे अगदी तसाच तो कौशल्य पूर्ण युवकाचा देश या संवर्गात आणावयाचा असेल तर आपल्याला व्यवसायिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकासाचा कार्यक्रम जागतिक बाजाराच्या मागणीप्रमाणे विकसित करणे आवश्यक आहे. भविष्यकालीन जगाची मागणी विचारात घेवून आपल्या युवकांमध्ये कौशल्य विकसित करावे लागेल. कारण युवकांच्या अंगी अशी कौशल्य निर्माण करणे ऐवढेच भारताच्या कौशल्य विकासामागे उद्दिष्टे नसून बाजारपेठेच्या मागणीप्रमाणे त्यांना तयार करणे हे उद्दिष्ट असणे आवश्यक आहे. या दिशेने भारतात वर्षानुवर्षे कौशल्य विकास विषयक कार्यक्रम सुरू असले तरी आज घडीला आपल्या जवळ केवळ ५% कौशल्य संपन्न युवक आहेत. तुलनेने चीन ४६%, जर्मनी ७५%, अमेरिका- ५२%, दक्षिण कोरिया- ९६%, तर मेक्सिको- ३८% ऐवढे आहे. याच प्रमुख कारण या देशात व्यावसायिक शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण व कौशल्य विकास केंद्राची संख्या भारतापेक्षा कितीतरी अधिक पट आहे. अलीकडे भारत सरकारने विविध योजनांच्या माध्यमातून २०२२ पर्यंत, ४० कोटी भारतीयांना कौशल्ययुक्त बनविण्यासाठी १५ जुलै २०१५ रोजी 'कुशलभारत, कौशल्य भारत' योजनेचा आरंभ केला आहे. तसेच कौशल्य विकासाचा कार्यक्रम अधिक प्रभावी बनविण्यासाठी व नवकल्पनांनी युक्त करण्यासाठी 'ई-स्किल, इंडियाने' खाजगी क्षेत्रातील २० पेक्षा अधिक संस्थेसोबत माहितीसाठी भागीदारी केली आहे. एकंदर कौशल्य विकासात नवीनता आणि अशा यांची पेरणी केल्यास भविष्यात भारताचे भवितव्य अधिक चांगले होवू शकते. सध्या भारताकडे बघितले तर भारतासमोर हिमालयाएवढी मोठी आव्हाने आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत सर्वात मोठी समस्याही शैक्षणिक गुणवत्तेची आहे. नव-नवीन ज्ञान आत्मसात करणे ही काळाची गरज आहे. तर आजची अर्थव्यवस्था प्रत्येकाने सतत काहीतरी शिकत राहाण्याची मागणी करते. त्यामुळे आजीवन शिक्षण व आता आदर्श नाही तर ती गरज बनली आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाने वास्तविक परिस्थिती निर्माण केली आहे. आज भारतातील युवकांसमोरही आव्हाने स्विकारून ते सोडविण्याची व स्वतःला सिद्ध करण्याची संधी आहे. समाजातील, तळागाळातील लोकांच्या न्यायीक विकासासाठी, व आत्मनिर्भर भारताच्या ऊभारणीसाठी नवयुवकांनी सक्षम बनून 'चेंजमेकर्स' ची भूमिका निभावण्यासाठी या नवीन शैक्षणिक धोरणात बदल करण्यास आले आहेत.

सारांश :

भारताच्या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात 'शिक्षणाला गुणवत्तापूर्ण आणि जीवनोपयोगी' बनविण्यात आले आहे. सदर धोरण शैक्षणिक गुंतवणुक वाढविण्यासाठी वचनबद्ध आहे. कारण त्यास विश्वास वाटतो की, समाजाच्या भविष्याचा एकत्रित रित्या विचार करता, समाजाच्या सर्वांगीन लाभासाठी शिक्षणापेक्षा अधिक उपयुक्त व सुयोग्य अशी दुसरी कोणतीही गुंतवणुक आज घडीला अस्तीत्वात नाही. त्यामुळे येत्या १० वर्षांत केंद्र व राज्य सरकार मिळून शिक्षण क्षेत्रामध्ये होणारी गुंतवणुक, ही शासकीय गुंतवणुकीच्या जवळपास २०% पर्यंत वाढविण्याची परिकल्पना व आशा आहे. कारण मानवजातीच्या प्रत्येक युगामध्ये मनुष्याच्या सर्व पूर्व पिढ्यांनी जे काही निर्मिलेले आहे ते ज्ञानातून मांडलेले आहे. त्यामध्ये येणारी नवी पिढी स्वतःच्या योगदानाची भर घालत आहे. मोबिअसच्या पट्टीचे तत्वज्ञानाच्या शाश्वत, विकसनशील व जिवत स्वरूपाचे प्रतीक आहे. ज्याला 'ना आरंभ आहे, ना शेवट आहे' या सातत्यपूर्ण प्रयत्नाद्वारे ज्ञानाची निर्मिती, संक्रमण, विनियोग व प्रसारण करणे ही या नवीन शैक्षणिक धोरणाची परिकल्पना आहे.

कोणत्याही समितीच्या अहवालात करण्यात आलेल्या शिफारशी या अनेक समस्यांच्या मुळाशी जावून केलेल्या असतात. त्यामुळे त्या समस्यांची सोडवणूक करण्यात विशेष मदत होते. अगदी तशाच प्रकारचा अहवाल व शिफारशी डॉ. के. कस्तुरीरंगन समितीच्या आहेत. मात्र या अहवालाची किंवा धोरणाची यशस्वीता ही खऱ्या अर्थाने तीच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. म्हणजेच जेवढ्या कसोशिन आणि प्रभावीपणे त्याची अंमलबजावणी कराल तेवढी ते यशाच्या जवळ जाते. मात्र असे लक्षात येते की, त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे अवघड आहे. कारण कोठारी आयोगापासून त आजपर्यंतच्या अनेक आयोगाने शिक्षणावरील खर्च GDP च्या ६% करावी अशी प्रमुख शिफारस केली असूनही त्याची आजपर्यंत अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही. म्हणून असे म्हटले जाते की, कोणताही अहवाल (शैक्षणिक अहवाल, स्वामीनाथन अहवाल) कागदावर जेवढा प्रभावी असतो तेवढा तो प्रत्यक्ष कार्यात नसतो. त्यामुळे इच्छित उद्दिष्ट गाठणे शक्य होत नाही. त्यामुळे भारत हा शैक्षणिक गुणवत्ता व कौशल्याच्या क्षेत्रात इतरापेक्षा मागास आहे. त्यामुळे मागील अनुभवावरून आतातरी शासनकर्ते, धोरणकर्ते, नियोजनकर्ते आणि अंमलबजावणीकर्त्यांनी धडा घेवून याकडे विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता वाटते, नव्हेतर भविष्यात तरुणाला हात चोळीत, पश्चात्ताप करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नसेल.

संदर्भ :

- १) विवके साप्ताहिक- 06 Sep 2020.
- २) <http://niepid.nic.in/nep-2020Paf>.
- ३) <https://www.mhrd.gov.in/sites/upload-files/mhrd/files/Draft-NED-2019-EN>.
- ४) <https://m.economictimes.com>
- ५) <https://www.geopolitika.hu/en/217/5-9/education>.